

AUTOHTONOST I AUTONOMNOST NOP-A U HRVATSKOJ

IVO GOLDSTEIN

Pitanje koje ovdje postavljamo jest koliko su zbivanja u Hrvatskoj autohtona, a koliko autonoman. Dakle, prvo, koliko je autohtono iznikao iz tadašnjih konkretnih hrvatskih prilika, i drugo, koliko je bio autonoman, tj. samosvojan u odnosu na tadašnju jugoslavensku cjelinu kojoj je kao pokret bio sastavni dio. Moguće je na vrlo jednostavan način odgovoriti na ovo pitanje: te su dvije značajke antifašističkoga pokreta nerazdvojno povezane. Hrvatski antifašizam i fašizam bili su autonomni u značajnoj mjeri, jer je bio autohton – upravo jer je proizašao iz konkretnih prilika. Pa ipak, da bismo razjasnili ove zaključke, potrebna je detaljnija analiza.

Oba su pitanja direktno povezana i s najširim međunarodnim aspektima Drugoga svjetskoga rata. Naime, Narodnooslobodilačka borba u Hrvatskoj i u cijeloj Jugoslaviji bio je specifičan dio velike antifašističke koalicije koju su u godinama od 1941. do 1945. predvodili Velika Britanija, SSSR i SAD. Ta se ratna koalicija može definirati kao kratkotrajni savez vrlo raznorodnih i inače antagoniziranih država, političkih pokreta i ideologija, privremeno ujedinjenih u grčevitoj samoobrani protiv agresivnog nacifašizma kao najveće zajedničke opasnosti koja je prijetila uništenjem i parlamentarnoj demokraciji i komunizmu i mnogim tekovinama suvremene civilizacije. Savezništva se ostvaruju i na drugim razinama: Komunistička partija Jugoslavije bila je samo dio komunističke fronte na čelu sa SSSR-om. Osim toga, kako se rat primiče kraju, tako jugoslavenski antifašistički pokret potencijalno, a potom i stvarno surađuje s antifašistima u Albaniji i Grčkoj, s kojim se nastoji i dijelom i uspijeva i politički i operativno ujediniti.

Isprepletenost političkih različitosti i utjecaja unutar velike antifašističke koalicije i unutar komunističke fronte reflektirala se u četiri ratne godine i na antifašistički pokret u tadašnjoj Jugoslaviji, koji se uza sve te utjecaje ipak odlikovao velikim stupnjem autohtonosti i autonomnosti. To u velikoj mjeri vrijedi za posebnosti NOB-a u Hrvatskoj u odnosu na općejugoslavenski NOB.

Glavna organizatorska i predvodnička snaga ratnog antifašizma i NOB-a u Hrvatskoj bila je KP Hrvatske, u širim jugoslavenskim razmjerima KP Jugoslavije. Iako su se od 22. lipnja 1941. do 9. svibnja 1945. godine hrvatski i jugoslavenski komunisti vrlo hrabro i krajnje samopožrtvovno borili za ciljeve velike antifašističke koalicije, oni su cijelo vrijeme imali u vidu i krajnje ciljeve svoje stranke. Prevladavalo je mišljenje da je dok traje rat

predanost antifašističkom programu i predvođenje antifašističke NOB najbolji način da se poslije rata ostvari i stranački program, tj. uspostava jednostranačke komunističke vlasti i socijalističkog poretka u zemlji. Međutim, komunisti su već relativno rano spoznali da nijedan politički pokret u predratnoj i ratnoj Jugoslaviji ne može biti uspješan bez jasnih stavova o rješavanju nacionalnog pitanja, pa je Josip Broz Tito u svom poznatom programatskom članku *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji u svjetlu narodno-oslobodilačke borbe*¹ konstatirao da je “baš nacionalno ugnjetavanje i neravnopravnost omogućila fašističkim osvajačima da lako porobe dotične zemlje” te je nacionalni program sažeo u rečenici: “Komunistička partija Jugoslavije i dalje će se boriti za bratsku, slobodnu i ravnopravnu zajednicu svih naroda Jugoslavije... protiv velikosrpskih hegemonista koji teže ponovnom ugnjetavanju svih naroda Jugoslavije...” Iz svega toga proizašao je tročlani program KPJ proveden od 1941. do 1945. godine: prvo, odlučna borba protiv nacifašizma i njegovih domaćih izdanaka kao globalno i lokalno najneposrednijeg i najpogibelnijeg neprijatelja; drugo, održavanje jugoslavenske zajednice, ali bitno reformirane na bazi ravnopravnosti naroda, protivno dotadašnjoj velikosrpskoj hegemoniji; i treće, poslijeratna uspostava jednostranačke vlasti i socijalističkog poretka s osloncem na SSSR.

Programski deklarirana borba za nacionalnu ravnopravnost, kao jedna od specifičnih političkih komponenti jugoslavenskog antifašizma i NOB-a, pružala je osnovu za stanoviti stupanj autonomije hrvatskog antifašizma i hrvatskog NOB-a unutar općejugoslavenske cjeline. Ta je autonomnost povremeno bila sputavana centralističkim ustrojstvom KPJ kao predvodničke snage, ali se usprkos tome održavala zahvaljujući autohtonim korijenima hrvatskog antifašizma koji su izvirali iz specifičnih političkih okolnosti u Hrvatskoj.

Po rigidnim komunističkim koncepcijama revolucija je morala krenuti iz gradova, ali je znak za njezin početak moralo dati partijsko vodstvo. Unatoč kapitulaciji Jugoslavije i ulasku stranih trupa u zemlju, uvažavajući političku situaciju u Evropi, u kojoj je SSSR na čelu sa Staljinom i dalje održavao neutralnu poziciju, i vodstvo partije zagovaralo je u proljeće 1941. politiku čekanja.

Akcija lokalne sisačke komunističke grupe 22. lipnja 1941. koja je minirala obližnju prugu, ima dvojako značenje: s jedne strane, akcija je poduzeta isključivo zbog toga što je napadnuta njihova komunistička uzor-zemlja, s druge, budući da se radilo bez instrukcija od strane partijskog vodstva u Beogradu, radi se o naviještanju autonomije pozicije hrvatskih komunista koji će se u narednim tjednima, mjesecima i godinama umnogome prilagođavati konkretnoj situaciji na terenu. Pa ipak, razmah aktivnosti komunističkih ilegalaca po gradovima - najviše u Zagrebu, Karlovcu i Splitu, koje su uslijedile sljedećih tjedana i mjeseci, bilo je posve u skladu s tadašnjim stavovima partijskog vodstva kako bi trebao izgledati ustanak: kidanje telefonskih linija i električnih vodova, napadi na vojnike, miniranja pruga.

Ubrzo se vidjelo da gradska gerila i druge rigidne ideje koje su nametane unaprijed, nisu pravi odgovor. Josipu Brozu Titu je to postalo jasno svakako prije negoli nekim aktivistima na terenu (primjerice, Josipu Krašu, Radi Končaru i drugima). U međuvremenu, ustanak se razbuktao na posve drugačijim osnovama.

Vodstvo Komunističke partije Jugoslavije u početku je rata sagledavalo jugoslavenski prostor jedinstvenim za vođenje borbe protiv okupatora i provedbu socijalističke revolucije. Smatralo je da članovi partije moraju odlaziti u bilo koju sredinu diljem Jugoslaviji, tamo

1. Proljter br. 16, prosinac 1942.

gdje partijske potrebe zahtijevaju. Na taj su način u Hrvatsku stigli Crnogorci Vladimir Popović, Veljko i Mirko Kovačević, Vlado Četković te vojvođanski Židov Pavle Papp i drugi iz drugih jugoslavenskih sredina. Kasnijih godina ti dolasci praktički izostaju, pa i to pokazuje da se stvari mijenjaju, odnosno da se napuštaju neke nerealne programatske teze te da hrvatski komunisti preuzimaju stvari u svoje ruke posve samostalno.

Već od sredine srpnja komunističko vodstvo upućuje svoje borce u sela, u brdovite krajeve, da povedu opću pobunu i gerilski rat, koji će se pokazati daleko efikasnijim od diverzija u gradovima. Težilo se da ti aktivisti odlaze u kraj u kojem su rođeni ili odrasli, ili da ga barem dobro poznaju. Na Kordun idu Ivo Marinković i Vječeslav-Veco Holjevac, u Gorski kotar Ivo Marinković, na Baniju Rade Končar i Josip Kraš, u Liku Marko Orešković, u Slavoniju Pavle Pajo Gregorić, u Hrvatsko primorje Josip Đerđa.

Tako je već prvih dana ljeta 1941. buknuła oružana pobuna protiv ustaških vlasti i strane okupacije. Glavni organizatori bili su komunisti, ali brojčanu snagu i glavni oslonac pobuni dalo je srpsko stanovništvo u središnjim dijelovima Hrvatske, te ostalim dijelovima NDH, koje je branilo golu egzistenciju pred ustaškim genocidnim terorom.

Do kraja godine i u krajevima naseljenima isključivo Hrvatima, u Dalmaciji, Primorju i Gorskom kotaru, počinju se organizirati i pružati otpor i demokratski i antifašistički orijentirani hrvatski patrioti. Njihov je osnovni motiv bio talijanska okupacija. Ubrzo se, u novoj, 1942. godine, antifašistički pokret počinje širiti i u drugim dijelovima Hrvatske, na sjeveru, čak u nekim područjima oko Zagreba (Hrvatsko zagorje, Žumberak, Kalnik i Bilogora). Konkretna prilika – politički i međunacionalni odnosi, ekonomska situacija i drugo - bile su od regije do regije prilično različite, pa su stoga i neposredni poticaji stvaranju antifašističkog pokreta bili ponešto različiti.

Zbog specifičnosti situacije, različitosti od regije do regije, može se već od kraja 1941. govoriti o "hrvatskim antifašističkim pokretima". Jasno je da time antifašistički pokret dobiva snažan pečat autohtonosti, pa onda nužno postaje i autonoman na razini užeg područja, kao i na razini čitave Hrvatske.

Hrvatski su komunisti doduše na dan njemačkog napada na SSSR 22. lipnja 1941. krenuli u otvorenu antifašističku borbu "ispunjavajući time svoj internacionalistički dug prema napadnutoj prvoj zemlji socijalizma", ali je njihov uspjeh bio bitno uvjetovan sposobnošću da istovremeno propagiranim nacionalnim programom izraze ogorčenje i revolt širokih slojeva stanovništva. Ustaškoj vlasti u NDH bilo je dovoljno svega nekoliko tjedana da duboko povrijedi hrvatske nacionalne osjećaje prepustivši Dalmaciju, Hrvatsko primorje i njihovo prostrano zaleđe Italiji, da genocidnom politikom i prvim masovnim ubijanjima već svibnju i lipnju definitivno antagonizira srpsko stanovništvo koje je na prostoru Hrvatske i Bosne i Hercegovine sačinjavalo gotovo trećinu ukupne populacije, da politikom terora i pljačke izazove trajno nepovjerenje i stalno rastuće nezadovoljstvo kod većine Hrvata. Upornom i dosljednom borbom protiv takvog sve nepopularnijeg ustaškog režima, koja je podrazumijevala i borbu protiv talijanske okupacije i njemačke eksploatacije i dominacije, hrvatski je antifašizam postepeno i gotovo neprekidno dobivao na zamahu bez velikih oscilacija koje su bile karakteristične za NOB na nekim drugim jugoslavenskim prostorima, primjerice, u Srbiji i Crnoj Gori. Pri tome je mnoge pridobivao svojim socijalnim programom, proklamiranom težnjom da se dokine siromaštvo i uspostavi pravednije i ekonomski bogatije društvo.

Antifašističke akcije koordinirane su iz jugoslavenskog središta, dakle, iz Vrhovnoga štaba, a opći tokovi razvoja antifašističkog pokreta nerazdvojno su povezani s događajima na jugoslavenskom prostoru. Autonomnost odlučivanja i događanja, pa onda i posebnost

antifašističkog pokreta u Hrvatskoj u odnosu na druge jugoslavenske sredine proizlazile su i iz naravi partizanskog rata, činjenice da se treba odlučivati sukladno prilikama na terenu i vrlo često trenutno. U vrijeme kada su veze i inače bile loše, autonomija koja je ostavljena lokalnim komandama i Glavnom štabu Hrvatske, pa sukladno tome i čitavom antifašističkom pokretu u Hrvatskoj, sama je po sebi razumljiva.

Ravnomjerni razvoj i napredak NOB-a u Hrvatskoj bio je u velikoj mjeri potkrijepljen uspješnim vođenjem partizanskoga rata. Glavni štab NOV Hrvatske u tom je pogledu uglavnom i najčešće bio na visini svoga zadatka. Nije po svaku cijenu težio za prostranim i trajno oslobođenim teritorijima i više je težio za disperzijom gerilske i općenito ustaničke djelatnosti. Stoga je u Hrvatskoj bilo manje koncentracija velikih partizanskih jedinica i manje su bili uspješni neprijateljski pokušaji da im ofenzivama i taktikom opkoljavanja u obroč nanose velike gubitke. Tada je mnogo ovisilo i o ljudima, sposobnim lokalnim komandantima, poput Ivana Rukavine, Srečka Manole, Vlade Četkovića, Vicka Krstulovića.

Strategija primjenjivana pri stvaranju, razvoju i djelovanju odreda na kopnu, na sličan je način korištena i u slučaju ratne mornarice, čiju obljetnicu danas slavimo i koja je također jedna od specifičnosti hrvatske antifašističke borbe. Nastala je i jačala iz konkretnih prilika i potreba da se uspostavi borbena ravnoteža snaga na obali, moru i otocima te da se komunikacijski povežu žarišta antifašističke borbe na prostoru koje jedino ratno brodogradilište može povezati. Osnovana je i ponajviše djelovala upravo na području naseljenom Hrvatima, u srcu Hrvatske. Međutim, osim većinskih Hrvata, i u njoj su, odnosno u njenom su zapovjedništvu, često bili školovani kadrovi pristigli iz drugih sredina. Njezin je ratni komandant bio Slovenac Josip Černi koji je u travnju 1941. sa činom kapetana korvete bio pomoćnik načelnika štaba flote Kraljevske mornarice.

Otkako je formiran Glavni štab Hrvatske, u listopadu 1941, posebnost Hrvatske unutar antifašističkog pokreta u Jugoslaviji još je naglašenija. Vrlo je karakteristično da su komandant, politički komesar i operativni oficir bili svi provjereni članovi KPH, bivši oficiri španjolske republikanske vojske, ali po nacionalnosti Hrvati - Ivo Rukavina, Marko Orešković i Franjo Ogulinec - Seljo. Kad su samo nekoliko dana kasnije četnici ubili Oreškovića, politički komesar Glavnog štaba postao je Vladimir Bakarić. Ogulinec je poginuo sljedeće godine.

Posebno je važno da je Glavni štab Hrvatske dobio ovlasti praktički po linijama budućeg međurepubličkog razgraničenja 1945. godine, što dakle, uključuje i Baranju i Međimurje te Istru, ali ne i teritorij Srijema. To znači i da ondašnje razgraničenje ingerencija nije bilo učinjeno po nekim vojno-strateškim kriterijima, već isključivo po političkim. Da li je to razgraničenje ingerencija utjecalo na kasnije razgraničenje između republika, drugo je pitanje i o njemu ovdje ne možemo diskutirati.

Razgraničenje između glavnih štabova nije sputavalo širenje pokreta i razmah aktivnosti. Na vojnoj razini, nužno se nametala suradnja s antifašističkim pokretom u BiH, jer se moralo funkcionirati jedinstveno, ako ništa drugo zbog potrebe za strateškom dubinom. Tako su banijski, kordunaški i lički partizani usko surađivali s partizanima zapadne Bosne, oni u Dalmatinskoj zagori djelovali su i na livanjskom području. Vodstvo dalmatinskih partizana neko je vrijeme boravilo u Livnu, 6. rujna 1942. u selu Dobru kod Livna osnovana je Prva dalmatinska brigada, ali se vrlo dobro znalo da to nije teritorij pod njihovom ingerencijom.

Jedna od epizoda koja zorno ilustrira neovisnost hrvatskog antifašističkog pokreta u odnosu na jugoslavensku cjelinu dogodila se u prvim mjesecima 1943. godine. Kada je u siječnju te godine počela njemačko-talijansko-ustaška ofenziva "Weiss" od hrvatskih jedinica do Neretve su se u sklopu glavnine snaga NOV pred nadirućim neprijateljem

povlačile i u *Četvrtoj ofenzivi* do kraja sudjelovale samo 7. banijska i 9. dalmatinska divizija. Komandant Glavnog štaba za Hrvatsku Ivan Rukavina s dvije se hrvatske divizije (6. ličkom i 8. kordunaškom) i s nekoliko lokalnih odreda povlačio samo do planine Plješevice na hrvatsko-bosanskohercegovačkoj granici. Tamo je pričekao prolazak glavnine neprijateljskih snaga prema jugoistoku i tako izbjegao frontalno sukobljavanje i daljnje povlačenje. Iako je na taj način sačuvao jezgru hrvatskih partizana od velikih žrtava, Vrhovni mu je štab predbacio tu operaciju, jer se nije trudio slijediti partizansku glavninu. Stoga ga je premjestio na niži vojni položaj, za komandanta Prvoga hrvatskoga partizanskoga korpusa.

S jedne je strane paradoksalno, a s druge logično da se jačanjem antifašističkog pokreta u Hrvatskoj stvaraju manevarski sposobnije jedinice i da će se one boriti tamo gdje nalažu strateške potrebe, neovisno o granici Hrvatske. Na taj način hrvatske brigade i divizije ratuju hrvatski borci ratuju u za hrvatsko-bosanski pa i širi jugoslavenski prostor ključnim bitkama na Neretvi, Sutjesci i drugdje. Time se posebnost hrvatskog antifašističkog pokreta smanjuje, ali to je logična posljedica napretka u organizaciji Narodnooslobodilačke vojske.

Sve ove pojave valja gledati u razvoju. Naime, čitavo je hrvatsko društvo, pogotovo pojedini društveni slojevi, različito su reagirali na ideje antifašističkog pokreta. Što je više simpatija pridobivao, antifašistički se pokret može smatrati "autohtonijem", dakle, više i temeljitije ukorijenjenim u hrvatskoj stvarnosti. A nije sporno da je antifašistički pokret imao mnogo više pristaša 1945. negoli 1943, a više pristaša 1943. negoli 1941. Naklonost antifašističkom pokretu u hrvatskom je društvu rasla kako se rat primicao kraju, pri čemu je ključno doba bilo ljeto i rana jesen 1943. Primjerice, partizanska strategija nepomirljive taktike stalne ofenzivne borbe bez obzira na vlastite žrtve i žrtve neprijateljskih represalija nad civilima očigledno je 1941. mnoge strašila, ali pod konac rata već je pridobivala prkosom i hrabrošću. Nakon strašnih iskustava početkom rata parola o "bratstvu i jedinstvu", a naročito mješovit nacionalni sastav jedinica, po čemu se Hrvatska ističe i u odnosu na druge jugoslavenske sredine, mnogima se činio jedinim izlazom iz začaranog kruga međusobnih osveta. Kako je rat išao kraju, te se vidjelo da će NDH propasti zajedno sa svojim nacifašističkim saveznicima, partizanska vizija buduće jugoslavenske zajednice "ravnopravnih naroda" postaje ne samo sve prihvatljivija, nego praktički i jedina moguća. Uz demokratske proklamacije i obećanja važne su bile i komunističke ideje borbe za pravednije društvo i jednakost, pri čemu se u toj situaciji kao logičan program da se to dostigne nametala klasna borba i socijalistička revolucija. Konačno, svima je bilo jasno da antifašistički pokret, uz sve povremene zastoje i krize, vremenom postaje sve jači, pa da se valja toj strani i prikloniti. Dakle, ne treba zanemariti ni konformizam ni kompromiserstvo kao element. Što je više pristaša antifašističkog pokreta iz svih društvenih slojeva, to on izgleda "narodskije". Međutim, taj "narodskiji" nije samo dojam, s povećanjem broja pristaša antifašistički pokret i realno postaje izraz "narodnih težnji".

Stabilan razvoj NOB i mješoviti nacionalni sastav jedinica NOV spriječili su da se u Hrvatskoj četnički pokret proširi na način i u razmjerima kako se to povremeno događalo na nekim drugim područjima tadašnje Jugoslavije. Srpsko stanovništvo u središnjim i sjevernim dijelovima Hrvatske opravdano je steklo uvjerenje da ga partizani spašavaju od ustaškog genocida znatno efikasnije negoli četnici. Istovremeno, partizani su štitili i hrvatsko stanovništvo od četničkih osveta i genocidnih akcija znatno efikasnije negoli ustaše. Te su vrijednosti hrvatske Narodnooslobodilačke borbe znatno utjecale da četništvo nije na kraju rata izišlo kao pobjednička strana na cijelom jugoslavenskom prostoru. Odluke antifašističke borbe i njihova praktična provedba u kasnijim desetljećima nisu dovele do trajnog rješenja nacionalnog problema u bivšoj Jugoslaviji iz razloga koji nisu predmet

rasprave u ovome tekstu, ali su ugrađene u političke temelje koji Hrvatskoj omogućuju da sama odlučuje o svome međunarodnom položaju i sudbini.

Valja zaključiti: KPH je kao snaga koja rukovodi antifašističkom borbom u Hrvatskoj, bila vjerni dio KPJ, cijelo vrijeme rata disciplinirano je izvršavala opće direktive Centralnog komiteta KPJ i Tita, ali se istodobno, uglavnom vješto, prilagođavala specifičnim okolnostima u Hrvatskoj. S druge strane, neovisno o općoj strategiji komunističkog pokreta, postojale su u Hrvatskoj društvene snage koje su izgrađivale antifašistički pokret jer su smatrale da će u njemu ostvariti svoja društvena htijenja i ciljeve.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

GODINA LV
ZAGREB 2002.

UDK 93/99
ISSN 0351-2193
Historijski zbornik, god. LV, str.1-296, Zagreb 2002.

Izdavač
Društvo za hrvatsku povjesnicu

Redakcijski odbor
Slaven Bertoša
Mirjana Gross
Ivan Kampuš
Franko Mirošević
Ivica Prlender
Tomislav Raukar
Petar Strčić
Josip Vrandečić

Glavni i odgovorni urednik
Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa Historijski zbornik su referirani u publikacijama:
ABC Clio
Historical Abstracts
America: History and Life

Adresa uredništva
Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti Republike Hrvatske

Tisak:
Horetzky